

ЗЕЛЛИГ САББЕТТАЙ ХАРРИС

Ш.Н.Абдиназимов - филология илимлериниң докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: дескриптив лингвистика, морфема, дистрибуция, сегментация, идентификация, субституция, морфемаларни таснифлаш тамойиллари, дискусс таҳлил.

Ключевые слова: дескриптивная лингвистика, морфема, дистрибуция, сегментация, идентификация, субституция, принципы классификации морфемы, дискуссивный анализ.

Key words: descriptive linguistics, morpheme, distribution, segmentation, identification, substitution, principles of morpheme classification, discussive analysis.

Зеллиг Харрис көрнекли америкалы лингвист. Ол аўдарма грамматикасы, тилдиң алгебралық структурасы, тилдиң пайда болыуы хэм баянлау принципери, байланысуу грамматикасы, тиллик информация теориясы мәселелерин изертледи.

Ол 1909-жылы 23-октябрь күни хәзирги Украинаның Одесса областының Балта қаласында туўылған. 1913-жылы оның шаңарағы Американың Пенсильвания штатының Филадельфия қаласына көшеди.

Ол Пенсильвания университетиниң шығыстануу факультетинде оқыйды. 1930-жылы бакалавр, 1932-жылы магистратураны питкереді. 1934-жылы Финикий тилиниң грамматикасы (A.Grammar of the Phoenician Language) деген темада диссертация қорғады хэм философия докторы илимий дәрежесин алады. 1966-жылы лингвистика профессоры болды. Ол өзиниң дәслепки семит тиллери бойынша жазылған мийнетлеринен баслап структурал тил билими хэм сөйлеудиң анализі, тилдиң трансформациялық структурасы мәселелери менен шугылланды. Ол 1931-жылдан баслап Пенсильвания университетинде жұмыс ислейди. Бул дәуірде ол семит тиллерине киретуғын урагит, финикий, ханаан тиллери, классикалық иврит тили бойынша лекциялар оқыды, мақалалар жәриялады. 1946-жылы Пенсильвания университетинде АҚШта биринши улыўма лингвистика кафедрасының ашылуында хызмети үлкен. Ол 1955-жылы Америка Қурама Штатларының лингвистика жәмийетиниң Президенти болып сайланған. 1973-жылы АҚШ миллий Илимлер академиясының ағзасы болып сайланған. 1979-жылдан баслап Колумбия университетинде лекциялар оқыйды. Тил билимин тәбийий пәнлерге байланыслы изертлеуине оның өмирлик жолдасының да тәсири болған болыуы мүмкин. Оның өмирлик жолдасы Брурия Кауфман Пристон университетинде 1950-жыллары А.Эйнштейнниң ассистенти болып жұмыс ислеген. Соңынан Иерусалим университетинде физика профессоры болған. Зеллиг Харрис 1992-жылы 22-май күни 82 жасында Нью-Йоркта қайтыс болған. З.Харриске Л.Блумфильдтиң тәсири күшли болды. Заманласлары Дж.Трейгер, Б.Блоклар менен бирге америка лингвистикасының Йел мектебинде структуралық лингвистика бойынша Леонард Блумфильдтиң (1982-1949) идеяларын раўажландырды, солай етип дескриптив лингвистиканың көрнекли ўәкиллериниң бири болды. Бул мектеп ўәкиллерине характерли белги – лингвистикалық анализлеуде тек фонология басқышында емес, ал морфологиялық басқышында да мәни факторын есапқа алмау, ал тилдиң тек формалық жақтан изертлеу есапланады.

1951-жылы жәрияланған «Структуралық лингвистика методлары» мийнети оның илимий көзқарастарын баянлаған мийнети есапланады [1]. Бул мийнетинде сөздиң қурылысындағы морфемалардың, фонемалардың байланысуу усылларын үйренеди. З.Харристиң илимий жұмысларында анализлеу методларына үлкен дыққат аударылған. Оғада бай тиллик материалларды математикалық модельлестиріуге умтылды. Ол тилдеги сөзлердиң қоңсылас жайласқан сөзлер менен бирликте баянлау мүмкин деп есаплайды, сөзлерди жаңа

комбинацияларда қолланыу семантикалық жақтан жаңа мәнилердиң пайда болыуына алып келетуғынын көрсетеди. Бул арқалы тилдеги қайсы элементлер бир-бири менен байланыса алады, қайсылары байланыса алмау туғынын үйренеди.

Харристиң бул мийнетлеринде фонология хэм морфологиялық бирликлерди анықлауда компонентли анализ методын қолланады, сөз хэм фразалардың орналасуу, жайласуу модельлериниң бир неше вариантларын анықлайды. Оның мийнетлери – аударма грамматикасы бойынша әхмийетли. Еки тилдиң грамматикалық қурылысының кесиліскен жеринде, олардың бир-биринен айырмашылығын хэм сәйкесликлерин анықлау мүмкиншилигин жаратады. Бул компьютерлик аударма жасаудың мүмкиншиликлерин жетилистиреди.

З.Харрис сондай-ақ, тиллик трансформация менен де қызықсынды. Дискурсив анализ методы тийкарында текстлерде қайталанып келиуши шаблонларды анықлауға умтылды [2]. 1946-жылы хәр қыйлы Кота, Хидаца, Чероки, Иврит хэм инглизлериниң материалларын трансформациялық анализ жасады. Өзиниң 1957-жылы жәрияланған «Тиллик структураның трансформациясы» мийнетинде синтаксистиң улыўмалық теориясын жетилистиріуге умтылды. Ол Сепир хэм Блумфильдтиң семантика грамматиканың қурылысында жасайды, оннан тысқары да жасамайды, форма хэм информация бир теңгениң еки тәрепи – деген пикирине қосылады. Ол өзиниң 1946-жылы жазылған «Морфемадан пикир билдириуге қарай» деген мақаласында сөзлерди классларға ажыратады [3].

Америка мектеби ўәкиллери тән белги улыўма тил билиминиң методологиялық проблемалары менен қызықсынбайды. Олар тилдиң баянлау техникасын кәлиплестиріу, баянлау усылларының методикасы мәселелерине тийкаргы дыққатты аударды. Лингвистикалық анализлеудиң дескриптив методы З.Харристиң «Структурал лингвистика методы» мийнетинде баянланған [4].

Олар тилди изертлеуде төмендеги жағдайларға дыққат аударды:

– Сөйлеу процесинен алынған айырым морфема, сөз дизбеги, басқа морфема хэм синтаксислик конструкцияларға салыстырмалы бағдарда үйрениу, бунда тилдиң тарийхы, халықтың психологиясына дыққат аударылмайды;

– дескриптив лингвистиканың тийкаргы мәксети, – деп жазады З.Харрис, – сөйлеу процесиндеги оның айырым бөлимлери ямаса белгилериниң бир-бирине салыстырғанда орналасуу, айтылуы қатнастарын үйрениу болып табылады;

– лингвисттиң ўазыйпасы соннан ибарат, фонологиялық элементлердиң дифференциясын анықлау, олар арасындағы қатнасты изертлеу соң морфологиясын үйрениу. Фонология менен морфология арасында әдеуір айырмашылықтар бар, мәселен, саны жағынан, қалеген тилде морфологиялық элементлер, фонологиялық элементлерге салыстырғанда көп, бирақ бул еки параллель схема өзлериниң типі хэм операцияларының избе-излиги жағынан сәйкес келеди. Сонлықтан да дәстүрий усыл бир қанша әпиұайы болыуына қарама-

стан прицибинде кери избе-изликте, яғный морфемадан фонемаға қарай изертлеу мүмкин.

Дескриптив лингвистиканың раўажланыўында белгили орны бар Зеллиг Харристин мийнетлеринде морфема теориясы және де раўажландырылды. Ол сөйлеу актының сеслик формасын аныклау, морфеманың фонетикалық курамын изертлеуде фонемалардың бир тип менен шекленип қалыўға болмайды. Морфемалық сегмент сөйлеу актының бир бөлими элементти мәнили бирликлерге ажыратыу нәтийжесинде пайда болады, ол сегментлик хэм суперсегментлик сеслик бирликлерден ибарат болады. Хәр қандай сеслик кубылыс сөзди ямаса сөйлеуді аңлатыўынан ғәрезсиз морфемалық сегменттиң курамына киреди деп есаплайды.

Морфеманы фонемалардың избе-излиги сыпатында түсиниўге де өзгерис киргизеди. Фонемалардың избе-излиги үзилсиз болыўы шәрт емес, морфемалардың айырым ағзалары ортасына басқа элементлерде келип кириўи мүмкин-деп жазады. Солай етип, З.Харрис морфемаға төмендегише анықлама береді: «Турақлы түрде бирге қолланылатуғын мәни қурылысы жағынан пүтин сыпатында ассоциация етилетуғын фонемалардың қәлеген комбинациясы морфема болып табылады. З.Харрис бирикпеген, дистактли хэм үзилске түсетуғын морфемалар туўралы арнаўлы мақала да жазды [5]. Ол бул мәселени және де «Структурал лингвистика методлары» мийнетинде кең түрде баянлайды.

З.Харрис морфеманы пайда ететуғын қурылыс материалы сыпатында фонемалардың сегменти хэм суперсегментине қосымша морфема хэм сөйлеу компонентлериниң орналасыу тәртибин де атап көрсетеди. Сөйлеу компонентлериниң орналасыу тәртиби егер ол мәни айырыўшылық хызмет атқаратуғын болса морфема статусын алады. Айырым тиллерде, – деп жазады Харрис, сөйлеу компонентлериниң орынласыу тәртибин басқа морфемалық сегментлер менен теңдей дәрежеде сөйлеудің морфемалық қурылысының бир элементи сыпатында қараған мақул [6].

З.Харристин бул пикири морфема түсинигиниң мәнисин кеңейтти. Морфеманы бундай түсиниў морфеманы тек морфологияның тийкарғы бирлиги емес, ал синтаксистин де орайлық бирлигине айландырады. Морфеманы анализлеуде барлық морфемалар фонемалар арқалы анықланады, тилдеги барлық сөйлеу, пикир билдириў сегментлик хэм суперсегментлик морфемалар тийкарында изертленеди – дегенди билдиреди. Солай етип, З.Харрис морфеманың сегменти түсинигин егерде ол мәни айырыўшылық хызмет атқаратуғын болса, сөйлеу процесине байланысly барлық кубылысларға-күшли фразалық пәт, сораў хэм таңланыу интонациясы, паузаға байланысly қолланыўға болады, – деп есаплайды. Бул өз гезегинде З.Харристин сөйлеу, пикир билдириўге берген анықламасын өзгертиўине мәжбүрлейди. Сөйлеу морфемалық сегментлердің избе-излиги сыпатында емес, ал олардың комбинациясы, биригиўи сыпатында қаралады.

Өзиниң ўақтында Л.Блумфилд, хәр қандай комплексли форма толығы менен морфемалардан турады деген пикирди билдирип еди [7].

З.Харрис хэм Ч.Хоккет бул анықламаны сөйлеу, пикирге байланысly қолланылады хэм хәр қандай сөйлеу морфема сегментлери ямаса морфлардан ибарат деп есаплайды. Бул туўралы Хоккет өзиниң «Морфологиялық анализлеу машқалалары» деген мақаласында «Хәр қандай сөйлеу толығы менен морфлардан ибарат, сөйлеудің хәр бир сеслик элементи анаў ямаса мынаў морфқа тийисли» – деп жазады [8].

Егер ҳақықатында да сөйлеу, пикир билдириўде хэммеси морфемаға байланысly болатуғын болса онда әдетте синтаксистин курамында изертленетуғын айырым мәселелер морфологияның қараўына өтеди. Сонлықтан да Г.Глисон тил ҳақында дескриптив тәли-

маттын тийкарларын баянлай отырып, айырым лингвистлердин түсинигинше «морфология» термини «грамматика» термининиң сынары сыпатында жумсалғанын көрсетеди [9].

Көрип отырғанымыздай, дескриптив лингвистика ўәкиллери морфеманы грамматикалық изертлеулердин тийкарғы хэм бирден бир структуралық бирлиги есаплайды. Морфеманы изертлемей турып тек ғана тилдин морфологиялық қурылысын емес, ал синтаксистин де үйрениў мүмкин емес деп тастыйықлайды.

Америка тилшилериниң көрсетиўине қарағанда, морфологиялық анализдин ўазыйпасы материалды улыўмаласқан формулалар түринде дизимге алыўдың қолайлы усылларына ерисиў, көп қырлы лингвистикалық материалларды қандай да бир қайталанатуғын бирликлердин функциясы сыпатында үйрениў болып табылады. Бул жағдай аўдарма жасаўшы компьютерлер ушын тилди программаластыруўға алып келеди.

З.Харрис 1942-жылы морфологиялық анализлеуді үш басқышта әмелге асыруўды усынады. Морфологиялық анализлеудің үш басқышы төмендегиден ибарат: Тил арқалы хәр қандай пикир билдириў, сөйлеу мәни билдиретуғын фонемалардың дизбегине шекем ажыратылады. Барлық элементлер морфеманың альтернантлары деп аталады; кейин морфеманың альтернантлары морфемалық бирликке биригеди хэм ең соңында альтернантлары арасында бирдей ўқаслығы бар морфемалар классларға ажыратылады.

Бул жерде фонологиялық анализлеу менен толық сәйкесликти көриўге болады. Дескриптив лингвистика ўәкиллери өзлериниң мийнетлеринде фонологиялық анализлеу принциплерин морфологиялық анализлеуге қолланыўға ҳәрекет еткенлиги байқалады.

Анализлеудің биринши басқышында сөйлеу, пикир билдириў мәни аңлататуғын ең майда элементлерге ямаса айырым мәнилик сегментлерге ажыратылады. Усыннан «сегментлестириў» термини келип шығады. Изертлеудің биринши басқышында сөйлеудеги фонетикалық ўқас белгилер үйрениледи. Фонетикалық ўқаслығы бундай сегментлерди еледе теренирек изертлеуге зәрүрлик бар ма деген сораўға сигнал хызметин атқарады. Егер де сегментлестириўде бириклердин фонетикалық ўқаслығы есапқа алынбаған болса әмелиятта бирде-бир морфеманы ажыратып алыў қыйын болған болар еди. Структурал лингвистиканың тили менен айтқанда, формалық жактан жақынлық бириклерди маркалайды.

Сегментлестириў қалай әмелге асырылады? Қандай усыллар тийкарында сөйлеу айырым бөлеклерге ажыратылады? Бул мәселеде Блумфилд хэм усы мектептин айырым ўәкиллериниң көзқарастары бирдей емес. Сөйлеуді ағзаларға ажыратыу ушын тиккелей-қатнасыўшылар методын қолланыу керек пе (Л.Блумфилд, Р.Уэлз, Ю.Найд, К.Пайк) ямаса салыстырыў методын қолланыу керек пе? (З.Харрис, Г.Глисон, Дж.Гринберг) деген сораўға жуўап табыўда пикирлер арасында айырмашылық пайда болады.

Дескриптив лингвистика ўәкиллеринен салыстырыў методынның тәрепдарлары салыстырыў методы тийкарында сөйлеуді майда бөлеклерге ажыратыу қыйыншылық туўдырмайды деп есаплайды. З.Харрис салыстырыў методы тийкарында сегментлестириў проблемасын шешиўде сөйлеудің формал структурасын салыстырады, оның семантикалық қатнастарын есапқа алмайды. З.Харрис сөйлеуді ажыратыўдың еки прицибин усынады. Оның бириншиси морфемалық сегментлерди айырыўдың жоқарғы басқышы яғный сөйлеуді максимал дәрежедеги элементар бөлеклерге ажыратыу хэм оның бириклерин аныклау; Екиншиси сөйлеудеги морфемалық сегментлердин төменги басқышын белгилейди, яғный олардың санын минумға шекем қысқартады.

Морфологиялық анализдің екінші басқышында сөйлеудің бөлімлерін системаластырыу және оларды морфема немесе морфемалық бірліктер топтарына ажыратыу әмелге асырылады. Морфеманың алла-морфларын классификациялауда америка тил билиминде «идентификациялау» термини қолланылады. Морфемалық сегменттерді идентификациялау принципери Харрис тәрепинен усыныс етилди. Ол фонологиялық дистрибуция және қосымша дистрибуция түсиниклерин морфология тараўында қолланды. Морфологияда дистрибуция термини арқалы үйренилип атырған морфема ушырасатуғын контекст-лер жыйнағы бул морфема жумсала алмайтуғын басқа контекстлерден өзгешелиги түсиниледи.

Дистрибуция түсиниги дескриптив тил билиминің ең тийкаргы түсиниклеринің бири болып тилдің хәр қыйлы ярусларын лингвистикалық анализлеуде қолланылады. Морфеманың альтернантлары туўралы түсиник (айырым жағдайларда алламорфлар депте атайды) морфемалық анализлеудің бул басқышы ушын оғада әхмийетли. Морфемаларды идентификациялау дегенимиз алламорфларды белгили бир топарға жәмlestириу дегенди билдиреди.

Морфологиялық анализдің үшінші басқышында морфемалар белгили бир классларға ажыратып изертленеди. З.Харрис морфемаларды төмендеги классларға ажыратады: формал класслар (form classes), «морфемалық-дистрибутивлик класслар», (morpheme-distribution classes) немесе «өз ара орын алмасыўшы бирликлер классы» (substitution classes).

Лингвистикалық анализдің бул басқышында бирдей лингвистикалық қоршауда келетуғын морфемалар классларға ажыратылады. Мәселен: үй және қала морфемалары бир класстағы сөзлерге киреди, себеби булл еки сөзди төмендегидей қоршауларда биринің орнына екіншисин қолланыу мүмкин. Мысалы: өртенбекте,жалын қушағында, менди көрип тұрман, үлкен....., көп....., бизлер..... де/да жасаймыз.

Қоршауда қолланылған сөзлердің сәйкес келиуі немесе келмеуі субституция методы тийкарында анықланады. Яғный сөйлеудің қурылысындағы бир морфеманы басқасы менен алмастырып көреді. Дескриптив лингвистика мектеби ўәкиллери тилди фонетикалық морфологиялық, синтаксислик басқышларда изертлеуде бул методқа айрықша әхмийет береді. Сонлықтан да З.Харрис «Субституция методы дескриптив лингвистикалық тийкаргы методы есапланады», – деп жазады [10]. Субституция түсинигин лингвистикалық анализге Л.Блумфилд алып келген еди. Ол грамматикалық формалардың айырым категориялары сөйлеудің грамматикалық шөлкемле-сиўинің бир типин аңлатуғын субституция деп атаған еди. Блумфилдтің пикиринше, субститут лингвистикалық форма болып, айырым жағдайларда белгили бир топардағы ағзаны алмастыра алады. Ол субститутларға алмасықлардың мәнилик түрлерин, рәуиш, санлық және айырым фейил сөзлерди киргизген еди.

З.Харристің пикиринше, субституция изертлеу методы болып табылады. Бул методтың жәрдеминде морфемаларды классларға ажыратыу мүмкин. Бул морфеманың қандай дизбекте бирдей қоршауда келиуін анықлау Блумфилд қолланған тиккелей-катнасыўшылар методына белгили дәрежеде қарама-қарсы қойылады. Харрис Блумфилд тәрепинен усынылған сөйлеудің улыўмалық принципери болатуғынына гуманланыўшылық пенен қарайды. Өз ара орын алмасыўшы классларды қәлиплестириуде Блумфилд көрсеткеніндей аналитикалық бағдарда сөйлеуден морфемаға қарай емес, ал морфемадан сөйлеу, пикир билдириуге қарай кем-кем синтезлеу жолы менен хәркет етилсе теориялық машқалалар азаяр еди, – деп көрсетеди Харрис.

З.Харрис субституция методы менен анаў немесе немесе морфеманың дистрибуциясын анықлау аңсат емес екенлигин билдиреди. Сөзлердің фонологиялық дистрибуциясын анық анықлау мүмкин. Себеби тилдеги фонемалардың саны аз. Ал, морфологиялық анализлеуде картина түп-тийкарынан өзгереді. Үлкен көлемли текстлерди анализлеуде морфемалардың толық дистрибуциясын анықлау қыйыншылық туўдырады. Буның тийкаргы себеби морфемалардың хәр қыйлы комбинацияларда қолланыу мүмкиншилиги кеңлиги менен бирге айырым морфемалар жүде сийрек жумсалады.

Анализлеудің бул басқышындағы барлық қыйыншылықлар морфемаларды дистрибуциялық баянлау менен сапластырылмайды. Изертлеуши морфемалардың дизбеклесиу, қоршауда келиу нормаларын изертлеу барысында морфемалардың аз сандағы топары ғана абсолют идентификациялық дистрибуцияға ийе екенлигин байқайды.

Солай етип, бирдей дистрибуцияға ийе морфемалар класын анықлау бир қанша қыйыншылық туўдырады. Бул қыйыншылық анаў немесе морфеманың дистрибуциясын толық анықлаудың мүмкин емеслиги, сондай-ақ, толық бирдей дистрибуцияға ийе морфемалардың оғада аз екенлигинде көринеди. Сонлықтан да морфемаларды классификация жасауда дистрибуциясы толық сәйкес болмаса да жақын дистрибуцияға ийе морфемаларды бир морфемалар класына бирлестириу, оларды хәр қыйлы усыллар менен жақынластырыуға туўра келеди.

Дескриптив лингвистика ўәкиллери морфеманың хәр қыйлы категориялары ортасында принципиаль айырмашылық жоқ екенлигин көрсетип тилдеги барлық морфемаларды екиге – түбир және көмекши морфемаларға ажыратады. З.Харрис теориялық көз қарастан суперсегмент фонемалар (паўза, пәт, интонация) морфема хызметинде жумсалатуғынын билдиреди. Түбир морфемаларды классларға ажыратыуда дәстүрий грамматикаға салыстырғанда өзгеше және қурамалы усылды қолланады. З.Харрис инглис тилиндеги морфема және морфемалардың избе-излигинің 30 типин анықлайды. Бул типлердің ишинде дәстүрий морфологиядағы атлық, фейил, аўыспалы және аўыспасыз фейиллер, көмекши сөзлер, келбетлик, рәуиш, алмасықларды ушыратыу мүмкин. Дескриптив лингвистика ўәкиллери сөзлерди сөз шақапларына дәстүрий ажыратып үйрениуді жеткиликсиз деп есаплаған болса да, олардың өзлери морфемаларды классларға ажыратыуда сөз шақапларына тийкарланғанын көремиз.

З.Харристің көрсетиуінше, морфологиялық анализдің ең соңғы басқышында морфемаға салыстырғанда сөйлеу процесинен алынған үлкен үзинди (сөйлеудің бөлеги) изертленеди. Тилдің өз-ара орын алмасыўшы бирликлер класына тек морфемалар ғана емес, ал морфемалардың избе-излиги, сөз және сөзлер дизбеги де киреди. «Бизің ўазыйпамыз – деп жазады Харрис, – А және В морфемасы С-Д морфемаларының қоршауында жумсалыуын анықлау ғана емес, бул жағдайда АЕ немесе FGH тәртибинде морфемалар қолланылатуғын анықлау болып табылады [11].

Изоляцияланған морфемаларды классификациялау принципери, морфемаларды классификациялауда олардың өз ара орын алмасыўшылығын анықлаушы субституция методы синтаксислик басқышқа алып шығылады және морфемалардың дизбегин анықлауда қолланылады. З.Харрис өзи усынған изертлеу методы тийкарында тилдің бир қанша қурамалы болған бирликлери гәплер және сөйлеудің избе-излиги монолог және диалогларды анализлеуге болады деп есаплайды. Солай етип, морфологиялық анализлеудің үшінші басқышы морфологиялық басқыштан синтаксислик басқышқа өтиуди тәмийинлейди. Америка тил билиминде синтаксис тараўы бойынша изертлеулер

Ноам Хомскийдің трансформациялық генеративтік теориясында сәуленген.

Улыўма жуўмақтастырып айтканда, америка дескриптив лингвистикасының көрнекли ўақиллериниң бири – З.Харристин изертлеўлери тил билими тарийхында белгили орынға ийе, оның мийнетлери

дўня тилшилери тәрпинен тән алынған. Ол лингвистикалық изертлеўдиң тийкаргы бирлиги морфема болып табылады, ал тилдиң грамматикалық қурылысы морфемалардың оппозициясынан ибарат деп есапланды.

Әдебиятлар

1. Harris Z.S. Methods in structural linguistics. – N.Y.: 1951. Vol. -P. 165-184.
2. Harris Z.S. Co-occurrence and transformation in linguistic structure. // Language. Baltimore, 1957. Vol.33, N 3. – P.283-340.
3. Harris Z.S. From morpheme to utterance // Language. – Baltimore, 1946. – Vol.22, №3. –P.172-193.
4. Harris Z.S. Structural linguistics. – Chicago: 1961. –P. 384.
5. Harris Z.S. Discontinuous morphemes // Language. – Baltimore, 1945. – Vol.21, №3. – P.123-147.
6. Harris Z.S. Methods in structural linguistics. – N.Y.: 1951. Vol. – P. 185.
7. Bloomfield L. Language. New York: Holt and Co., 1933. –P. 207.
8. Hockett Ch. Problems of morphemic analysis. // Language. Vol. 23. 1947. –P. 331.
9. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – Москва: 1959. –С. 116.
10. Harris Z.S. From morpheme to utterance // Language. Vol.22, 1946. –P.163.
11. Harris Z.S. From morpheme to utterance // Language. Vol.22, 1946. –P.165.
12. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: 1966. –С.302; Арутюнова Н.Д., Кубрякова Е.С. Проблемы морфологии в трудах американских дескриптивистов. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. –М.: 1961. –С.123-215; Арутюнова Н.Д., Климов Г.А., Кубрякова Е.С. Американский структурализм // Основные направления структурализма. –М.: 1964. –С.177-306; Ахманова О.С., Микаэлян Г.Б. Современные синтаксические теории. – М.: 1963. –С.237; Белый В.В. Американская дескриптивная лингвистика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. –М.: 1977. –С.170-198; Клименко О.К. Зеллиг Харрис. // Американские лингвисты XX века, 2001. –С. 127-150.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола америка тилшунослигининг атоқли вақиллариниң бири Зеллиг Саббатей Харриснинг умри ва илмий тадқиқотларини аниқлашға бағишланған. Харриснинг дескриптив лингвистикани ривожлантиришдағи ўрни кўрсатилған. Муаллифнинг илмий таҳлил методларини такомиллаштиришға қўшқан ҳиссаси, дистрибуция ва субституция, дискусс таҳлил методлари, морфологик таҳлилнинг уч босқичи, морфема назарияси ҳақида фикрлари берилған.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучен жизнь и научные заслуги Зеллига Саббатей Харриса, одного из видных представителей американского языкознания. Показана роль Харриса в развитии дескриптивной лингвистики. Определено вклад автора в совершенствовании методов научного анализа, дистрибутивные, субститутивные методы, метод дискуссивного анализа, трех фазовый морфологического анализа и представлений о теории морфем.

SUMMARY. This article examines the life and scientific achievements of Zellig Sabbateia Harris, one of the prominent representatives of American linguistics. The role of Harris in the development of descriptive linguistics is shown. The contribution of the author to the improvement of the methods of scientific analysis, distributive, substituent methods, the method of discussive analysis, three-phase morphological analysis and ideas about the theory of morphemes is determined.

TARMOQ TILI VA UNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

K.K.Ahmedova – tayanch doktorant

Urganch davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: internet tili, neologizm, leksika, globalizatsiya, ogʻzaki muloqot, chat yozishmalari.

Ключевые слова: язык интернета, неологизм, лексика, глобализация, устное общение, чат-переписка.

Key words: Internet language, neologism, lexicon, globalization, oral communication, chat correspondence.

Kirish. Taniqli Britaniyalik tilshunos olim Devid Kristal oʻz ilmiy faoliyati mobaynida 2001-2006-yillarda internet tili bilan bogʻliq muammolar toʻgʻrisida yozdi, shuning uchun ham uni yangi tadqiqot sohasi asoschisi desak mubohlagʻa boʻlmaydi. Xususan uning “Til va Internet”, “Til inqilobi” kabi kitoblari tilshunoslikning ushbu nisbatan yangi boʻlgan yoʻnalishida tub burilish yasadi. Bugungi kunda kompyuter lingvistikasi yoki tarmoq tili bilan shugʻullanib kelayotgan izlanuvchilar uchun uning kitoblari muhim asos boʻlib xizmat qiladi. Kristal tarmoq tilining lingvistik jihatiga oʻz eʼtiborini qaratgan hamda bu borada leksika, neologizm, qisqartmalar, tinish belgilariga alohida toʻxtalib oʻtgan. U internet tilining asosiy hisoblangan elektron pochta, chat guruhlar, bloglar, tezkor xabar almashish kabi aloqa-munosabat shakllarini farqlagan [1]. Tilshunos olimning taʼkidlashicha global tarmoq tilini oʻrganish borasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar hali ham dastlabki bosqichlardadir. Taniqli tilshunoslardan yana biri Denis Baron tarmoq tilining eng keng tarqalgan shakllaridan biri hisoblangan tezkor xabar almashishning bir qancha usullaridan abbreviaturalar, akronimlar, tinish belgilari hamda emotikonlar yaʼni klaviaturadagi obrazlarning turli kombinatsiyalaridan shakllangan yuz ifodasi aksi, jumladan, tabassum qilayotgan yoki xoʻmrayayotgan yuz ifodalari kabilarni tadqiq qilgan. Boshqa koʻplab tilshunolar ham yuqorida keltirib oʻtilgan aloqa-munosabat usullarining bir qanchalarini sanab, ularga tasnif, misollar keltirib oʻtishgan. Abbreviaturalar ham oʻz oʻrnida bir qancha turlarga ajratilib oʻrganilmoqda, jumladan, akronimlar yaʼni uzunroq soʻz yoki iboralarning bosh harflar jamlanmasi (RADAR [ing. radar (radio defecting and ranging soʻzlaridan)] – radiotoʻlqinlar yordamida obyektini aniqlash

va ungacha masofani oʻlchash] – radiolokatorni belgilash uchun ommabop adabiyotlarda ishlatiladigan termin). Initsializmlar ham abbreviaturalarning bir koʻrinishi boʻlib, xuddi akronimlarga oʻxshasada, ikkalasi aynan bir xil emas. Initsializmlar ham ibora yoki birikma tarkibidagi har bir soʻzning bosh harflari jamlanmasi hisoblangan, akronimlardan farqli ravishda initsializmlarda har bir harf alohida talaffuz qilinadi (VIP [ing. very important person soʻzlaridan] – mashhur yoki davlatmand shaxs). Abbreviaturalarning yana bir guruhi (clippings) qirgʻilgan soʻzlardir. Bular mavjud soʻzga maʼnodosh soʻz yasash uchun ushbu soʻzning maʼlum bir qismlarini qirgʻib olish orqali yasaladi (“photograph” soʻzidan “photo”, “advertisement” soʻzidan “advert” yoki “ad”). Blend yaʼni aralash soʻzlar ikki yoki undan ortiq soʻzlarning maʼlum bir qismlari tushirib qoldirilgan yoki qisqartirilgan holda aralashib yasalgan soʻzlardir (brunch yaʼni inglizcha breakfast va lunch soʻzlarining aralashgan holda yasalgan shakli boʻlib tushlik vaqtiga yaqinroq qilingan nonushtani ifodalaydi).

Metodlar. Onlayn muloqot davomida suhbat ishtirokchilari iloji boricha tezkor xabar almashishga harakat qilishadi. Bu esa oʻz navbatida ularga qisqa xabarlar joʻnatish zaruriyatini yuklaydi. Oʻzlarining bunday muloqot ehtiyojini toʻlaqonli qondirish uchun foydalanuvchilar oʻz (yozma) nutqlarida yuqorida keltirilgan bir qancha qisqartmalardan foydalanadilar. Shuning uchun ham tarmoq yozishmalari tahlil qilinsa 3 yoki 4 qatordan iborat matnlar deyarli uchramaydi va aksincha, soʻzlarning qisqartma shakllaridan keng foydalaniladi. Yozishmalar ishtirokchilarning muloqot vaziyati, yoshi, irqi, dini, millati, jinsi kabi boshqa bir qator omillarga bogʻliq ravishda ham farqlanadi. Ishtirokchilar oʻz xohishlariga yoki boshqa